

Piotr Piętkowski

***Pradoliny pomorskich rzek. Kontakty kulturowe i handlowe
społeczeństwa w pradziejach i wczesnym średniowieczu,***
Mirosław Fudziński, Witold Świątosławski, Wojciech Chudziak (red.),
Gdańsk 2017, ss. 392, ISBN 978-83-85824-76-3

Na gruncie archeologii, historii, a także językoznawstwa można obecnie obserwować coraz większe zainteresowanie przeszłością rzek, stawów, jezior, mórz oraz ich otoczenia. W ostatnich latach powstało kilka opracowań dotyczących hydrologicznej przeszłości Pomorza¹. Wśród nich z pewnością należy wyróżnić recenzowaną w tym miejscu pracę, która jest bezpośrednim efektem konferencji odbywającej się w dniach 27–28 listopada 2014 roku w Gdańsku, zorganizowanej dzięki wspólnemu wysiłkowi tamtejszych instytucji naukowych: Muzeum Archeologicznego, Stowarzyszenia Promocji Zabytków Archeologicznych, Fundacji Ochrony Zabytków, a także Instytutu Archeologii i Etnologii Uniwersytetu Gdańskiego. Publikacja ta utrzymana jest w nurcie badań archeologicznych inspirowanych częstokroć osiągnięciami historii, językoznawstwa czy etnologii. W niektórych tekstach przytaczane i interpretowane są także wyniki analiz geograficznych i biologicznych. Wielość zaprezentowanych spojrzeń czyni z tej pozycji pracę interdyscyplinarną. W zamyśle organizatorów spotkania, a następnie redaktorów recenzowanego tomu miała ona stanowić zbiór artykułów opisujących najdawniejsze uwarunkowania środowiskowe, sięgające początków bytności człowieka nad brzegami rzek na historycznych terenach Pomorza, a także na związanych z nim kulturowo wybranych obszarach ościennych.

W pierwszej kolejności należy podkreślić wysoki poziom wszystkich prac przekazanych do druku. Mamy tu do czynienia z artykułami, które z pewnością zainteresują czytelników. Mocną stroną publikacji jest jej opracowanie graficzne: bardzo dobra jakość map, tabel, wykresów, rysunków i fotografii, co zresztą stanowi cechę wielu współczesnych opracowań archeologicznych.

¹ Zob. m.in. Chudziak, Kaźmierczak 2014; Moździoch, Chrzan 2015; Kolendo, Płóciennik 2015; Piętkowski 2017; Kajkowski 2017, 11–31; Białecki 2019. Należy przy tym zaznaczyć, że tematyka wodna była obecna w badaniach mediewistycznych już od dłuższego czasu.

Wnikliwsze przyjrzenie się recenzowanej publikacji wydobywa jednak kilka uchybień edytorskich, które nieco zaniżają jej ocenę.

Redaktorzy tomu uznali, że artykuły nie zostaną przyporządkowane konkretnym rozdziałom dlatego niniejsze wydawnictwo traktujemy jedynie jako schludnie opracowany materiał pokonferencyjny, a nie gruntowną monografię wieloautorską prezentującą konkretny problem badawczy. Szkoda więc, że Redakcja nie zamieściła na okładce, karcie tytułowej czy stronie redakcyjnej jakiegokolwiek informacji, że mamy tu do czynienia w istocie z materiałami pokonferencyjnymi (w postaci np. dopisku materiały pokonferencyjne czy tytułu samej konferencji bądź cyklu spotkań, w które wpisywałby się niniejsza publikacja). Sam tytuł publikacji (*Pradoliny pomorskich rzek. Kontakty kulturowe i handlowe społeczeństwa w pradziejach i wczesnym średniowieczu*) może sugerować, że mamy do czynienia z całościowym opracowaniem problematyki związanej z najstarszymi dziejami pradolin rzecznych (a więc natury historycznej, archeologicznej, ale przede wszystkim geomorfologicznej). Niestety, już samo zapoznanie się ze spisem treści rozwiewa te nadzieje.

W świetle encyklopedycznej definicji pradolina to „szeroka (do kilkudziesięciu km) dolina utworzona w plejstocenie podczas dłuższego postoju lądolodu, w wyniku erozyjnej działalności wielkich mas wód proglacjalnych, pochodzących z topniejącego lądolodu, i wód ekstraglacialnych, płynących z obszaru niezłodowaczonego”². Sam termin prymarnie przynależy więc do nauk geologicznych i powinien sugerować badania nad ukształtowaniem geomorfologicznym konkretnych niecek polodowcowych, odprowadzających niegdyś spływające wody z topniejącego lodowca. Częściowo koryta te są wykorzystywane przez obecne rzeki, a w charakterystycznych podłużnych zagłębieniach terenu wyżłobionych przez ustępujący lądolód (tzw. rynny polodowcowe) utworzyły się jeziora, charakteryzujące się z reguły znaczną głębokością i wydłużonym kształtem. Tymczasem archeologia z natury rzeczy jest nauką o przeszłych dziejach człowieka i jego bytności w środowisku naturalnym, stąd też rodzi się tu wątpliwość co do trafności tytułu całej pracy. Oczywiście, po stałym ustąpieniu lądolodu ludzie zasiedlili obszary dawnych pradolin, wykorzystując dogodne warunki stwarzane przez bliskość wód stałych i płynących – i to już stanowi przedmiot zainteresowań archeologii pradziejowej. Czy jednak w samym tytule nie należałoby uprzedzić potencjalnego czytelnika, że publikacja skupia się na problematyce archeologicznej? *Współczesna archeologia o pomorskich rzekach...* czy też *Doliny rzek pomorskich w perspektywie badań archeologicznych...* byłyby zatem – w ocenie piszącego te słowa – bardziej adekwatnymi tytułami dla omawianej tu publikacji wieloautorskiej.

² Zob. <<https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/pradolina;3961628.html>> [dostęp: 7 III 2019].

Pierwszy artykuł – Jacka Woźnego *Symbolika i magia żywołu wody w światopoglądzie archaicznym* – doskonale spełnia rolę wstępu metodologicznego, uwrażliwiając zarazem odbiorców na zagadnienia związane z symboliką wody w różnych kulturach archaicznych. Drugi, bogato ilustrowany, artykuł – Jacka Kabacińskiego pt. *Przejawy kontaktów międzykulturowych na stanowisku wczesnomезolitycznym w Krzyżu Wielkopolskim* – jest w zasadzie gruntownym sprawozdaniem z przeprowadzonych badań archeologicznych w latach 2005–2015. Podobnie kolejny tekst – autorstwa Agnieszki Czekaj-Zastawny, Jacka Kabacińskiego i Thomasa Terbergera *Kontakty późnomезolitycznych społeczności Pomorza z rolniczymi kulturami Europy Środkowej na podstawie stanowiska w Dąbkach* – odnosi się do konkretnego stanowiska. Jego lokalizacja (w pobliżu jeziora Bukowo na Pomorzu Środkowym), a także przedstawione kierunki ustalonych wpływów kulturowych i identyfikacji importów z terenów zewnętrznych pozwalają na włączenie stanowiska w Dąbkach w obręb północnej grupy zachodniobałtyckiej strefy kulturowej, co też w pełni uzasadnia obecność tego tekstu w niniejszym tomie. Następny artykuł – Marcina Bigosa, Dobrochny Jankowskiej i Jacka Wierzbickiego *Z badań nad wykorzystaniem dolin rzecznych północnej części Pomorza Środkowego przez społeczności epoki kamienia* – jest omówieniem dotychczasowego stanu badań stanowisk epoki kamienia w kontekście sieci dolin rzecznych i uwarunkowań środowiskowych. Wnioski są jednak takie, że pomimo zebranych do tej pory obiecujących danych na temat korelacji osadnictwa neolitycznego z siecią rzeczną, bez sprecyzowanych dalszych badań nie jest możliwa weryfikacja funkcjonujących teorii o możliwości istnienia już w neolicie najkrótszych szlaków wymiany idei poprzez wododziały Garbu Pomorskiego, łączących tereny późniejszych Kujaw i Wielkopolski z pasem nadmorskim, poza oczywiście doskonale czytelną arterią Wisły, której lokalną odnogą była linia rzeki Wierzycy, wchodząca w głąb pomorskiego interioru. Artykuł Jacka Woźnego pt. *Pradolina Brdy w pradziejach (najstarsze struktury osadnicze)* zamyka część niniejszego tomu poświęconą czasom najdawniejszym i wskazuje na stopniową penetrację doliny rzeki Brdy przez poszczególne kultury koczownicze już w okresie poglądalnym.

Kolejne artykuły obejmują (w większości) okres od epoki brązu do czasów wczesnośredniowiecznych. Najbliższą analogię do terenów pomorskich Maciej Kaczmarek przedstawił w artykule pt. *Pradolina Odry jako szlak dalekosiężnej wymiany w epoce brązu – perspektywa lubusko-wielkopolska*. Dwa inne teksty dotyczą problematyki związanej z Wisłą: Jacka Gackowskiego *Fordońskie zakole Wisły w młodszej epoce brązu i na początku epoki żelaza. Bariera cywilizacyjna czy zwornik regionalnej przestrzeni kulturowo-osadniczej?* i Anny Rembisz-Lubiejewskiej *Rola Wisły w rozwoju społeczności „popielnicowych” Kotliny Grudziądzkiej*. W sumie trzy artykuły dają więc czytelnikowi wgląd w ocenę roli dwóch największych

pomorskich rzek: Odry i Wisły, które już w tym okresie umożliwiały wymianę kulturową między terenami położonymi w ich górnym oraz środkowym biegu a wybrzeżem morskim.

Następne artykuły dotyczą już osadnictwa nad innymi istotnymi ciekami wodnymi z terenów dzisiejszego Pomorza Wschodniego: Piotra Fudzińskiego *Dolina rzeki Wierzycy wraz z dopływami w późnej epoce brązu i we wczesnej epoce żelaza* i Danuty Król *Osadnictwo pradziejowe i wczesnośredniowieczne na obszarach przylegających do pradolin rzek Płynicy, Czarnej Wody i Redy*. Autorzy przedstawiają – w formie tabel i wykresów – własne dane, dokonując oceny tychże obszarów osadniczych i znaczenia tamtejszych szlaków wodnych. Kolejne stanowisko z pradoliny toruńsko-egerswaldzkiej prezentuje praca Ewy Bokiniec i Aldony Garbacz-Klempki *Na skraju Pradoliny Wisły – materiały kultury wielbarskiej z Rzęczkowa, pow. toruński, w świetle kontaktów kulturowych*, omawiająca i katalogująca tamtejsze znaleziska archeologiczne. O bliskości dolin rzecznych jako dogodnych niecek dla osadnictwa prehistorycznego z konkretnego terytorium traktują dwa kolejne artykuły: Tadeusza Grabarczyka *Rozwój osadnictwa pradziejowego nad środkową Wdą* oraz Ewy Fudzińskiej *Osadnictwo pradziejowe między Wisłą a Nogatem*, które podkreślają w tym aspekcie walory doliny Wdy oraz Zuław Wiślanych. Poszczególnym epizodom funkcjonowania stanowiska w Babim Dole-Borczu, a także przedstawieniu najciekawszych znalezisk i interpretacji co do obrządku pogrzebowego poświęcone są następne dwa teksty: Magdaleny Mączyńskiej i Ireneusza Jakubczyka *Cmentarzysko kultury wielbarskiej w Babim Dole-Borczu, pow. Kartuski, stan. 2. Wstępne podsumowanie wyników badań* oraz Anny Strobin i Ireneusza Jakubczyka *Materiały z młodszego okresu przedrzymskiego na stanowisku 2 w Babim Dole-Borczu, powiat kartuski*.

Stan badań nad dolną Odrą w okresie wpływów rzymskich wraz z interpretacją konkretnych znalezisk w obszernym artykule pt. *Dolne Nadodrze w okresie wpływów rzymskich – wpływy i nurty kulturowe* przedstawił Bartłomiej Rogalski. W efekcie przeprowadzonych analiz badacz postuluje wprowadzenie terminu grupa czelińska, gdyż szereg materiałów ze stanowiska w Czelinie przez swoją odrębność nosi cechy kultury eponimicznej, stąd też wyodrębniłby ją z funkcjonującej w literaturze archeologicznej grupy lubuskiej. Przeglądu procesów osadniczych nad biegiem Parsęty dokonał Henryk Machajewski w tekście pt. *Pradolina środkowej Parsęty u schyłku starożytności i początku wczesnego średniowiecza (II/III w. – VII/VIII w. n.e.)*.

Dalej następuje cykl czterech artykułów autorstwa archeologów z ośrodka toruńskiego: Wojciecha Chudziaka i Eweliny Siemianowskiej *Z badań nad systemem komunikacji we wczesnym średniowieczu*; Jacka Bojarskiego, W. Chudziaka i Marcina Weinkaufa *Góra Św. Wawrzyńca w Kałdusie we wczesnym średniowieczu – na skrzyżowaniu szlaków dalekosiężnych*; W. Chudziaka i Piotra Błędowskiego

Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Pawłótku – „wrota” do Pomorza Wschodniego; W. Chudziaka i Ryszarda Kaźmierczaka *Wyspa w Żółtym na Jeziorze Żarańskim w okresie wczesnego średniowiecza – „brama” do Pomorza Zachodniego*. Godne podkreślenia jest to, że wszystkie te artykuły zawierają nienagane plany obiektów, fotografie zabytków czy mapy. Teksty oparte są na solidnej podbudowie teoretycznej odnoszącej się chociażby do definicji miast bramnych (*Gateway Cities*) czy teorii komplementarności transportu. Dla większości czytelników zawarte w tych opracowaniach tezy są jednak dobrze znane z wcześniejszych publikacji³.

Dwa artykuły poświęcone są datowanemu na X/XI wiek cmentarzysku kurhanowemu w Lewinie: Mariusza Ziółkowskiego, Jana Szymańskiego i Macieja Sobczyka *Cmentarzysko kurhanowe w Lewinie: przyczynek do dyskusji na temat wczesnośredniowiecznych obrządków pogrzebowych* oraz Mirosława Parafiniuka i Tomasza Janusa *Badanie materiału kurhanowego Lewino*. Z badań wynika, iż cmentarzysko to nosi cechy niesłowiańskie i prawdopodobnie należałoby je przypisać ludności skandynawskiej, aczkolwiek nie jest to do końca pewne. Autorzy uznają jego wyjątkowość w skali Pomorza Gdańskiego. Ostatnim tekstem jest opracowanie Sławomira Wadyła na temat roli Nogatu dla stanowiska w Węgrach (*Nadnogacki kompleks osadniczy w Węgrach we wczesnym średniowieczu. Geneza, rola i związki kulturowe*), które znajdowało się na pograniczu słowiańsko-bałtyjskim. Autor opowiedział się za koncepcją, zgodnie z którą Nogat był początkowo osobną rzeką (aczkolwiek obydwie rzeki miały pomiędzy sobą połączenie wodne, zalewane dodatkowo przez Wisłę w okresie jej wezbrań), a nie ramieniem ujściowym Wisły do Zalewu Wiślanego.

W recenzowanym opracowaniu dają o sobie znać pewne niedociągnięcia redakcyjne. W spisie treści figuruje od razu „Aneks 2”⁴, a nie ma tam „Aneksu 1”, wewnątrz tomu nie ma odniesień do żadnego z nich. Należy też wspomnieć o krótkim abstrakcie zamieszczonym przy artykule Marcina Bigosa, Dobrochny Jankowskiej i Jacka Wierzbickiego, który dotyczy wykorzystania dolin rzecznych w północnej części Pomorza Środkowego przez społeczności epoki kamienia⁵. Nie znajduje on jakiegokolwiek analogii w pozostałych wstępach do artykułów w tej pracy, ponieważ ich po prostu nie ma. Niekonsekwentne jest również podanie w formie przypisu afiliacji (wraz z adresami instytucji) autorek artykułu pt. *Na skraju Pradoliny Wisły...*, skoro i tak są one uwzględnione na liście uczestników⁶.

³ Zob. m.in. Chudziak 2010; Siemianowska 2013; 2014.

⁴ Fudziński, Świętosławski, Chudziak 2017, 6.

⁵ Fudziński, Świętosławski, Chudziak 2017, 71.

⁶ Por. Fudziński, Świętosławski, Chudziak 2017, 165, 385–386.

Dla niepolskojęzycznego odbiorcy na pewno istotne są elementy tłumaczenia. W niniejszym tomie zdecydowano się na użycie języka niemieckiego – zapewne ze względu na uczestników konferencji przybyłych z Niemiec i być może spodziewane ogólne zainteresowanie zachodnich sąsiadów tematyką z zakresu historii regionu pomorskiego. Artykuły wstępne i podsumowujące⁷ zostały – co zrozumiałe – wyróżnione całościowymi tłumaczeniami. Pozostałe teksty zawierają tylko niemieckojęzyczne streszczenia, ale są one albo obszernie⁸, albo bardzo krótkie⁹; nie zostały więc poddane rygorom redakcyjnego ujednolicenia.

Niewątpliwym atutem publikacji jest przedstawienie szerszemu gronu badaczy wyników badań archeologów strefy pradolin pomorskich z ostatnich lat. Większość artykułów nie ma co prawda pionierskiego charakteru, przynoszą jednak doskonale przedstawienie dotychczasowego stanu dyskusji, a także kierunku badań poszczególnych naukowców i ośrodków zajmujących się rolą rzek dla przeszłych społeczeństw z obszaru szeroko rozumianego Pomorza. Data wydania zbiegła się szczęśliwie z ogłoszeniem przez Sejm RP roku 2017 jako „Roku Rzeki Wisły”¹⁰. Wraz z innymi podjętymi podówczas inicjatywami publikacja ta stanowiła mocny głos archeologów, który niewątpliwie wpisał się w szersze tło tego ogólnopolskiego wydarzenia¹¹.

⁷ Fudziński, Świętosławski, Chudziak 2017, 11–14, 21–26, 383–384.

⁸ Fudziński, Świętosławski, Chudziak 2017, 51, 70, 82, 100, 112, 124, 140–141, 211–212, 220–222, 238, 272, 300, 313, 326, 340, 380.

⁹ Fudziński, Świętosławski, Chudziak 2017, 35, 90, 163, 190, 196, 292, 362, 368.

¹⁰ O tym wydarzeniu najlepiej informuje jego oficjalna strona internetowa: <<https://www.rokwisly.pl/program/>> [dostęp: 7 III 2019].

¹¹ Pięknym przykładem inicjatyw podejmowanych w ramach obchodu „Roku Rzeki Wisły” było chociażby wydanie albumu poświęconego rzekom województwa pomorskiego (Romanow-Piękał 2017). Warto także wspomnieć o XIII Konferencji Polskiego Muzealnictwa Morskiego i Rzecznego, która odbyła się w Chojnicach-Charzykowach w dniach 12–13 maja 2016 r. O jej efektach zob. Litwin 2018; Zagórska 2018.

Bibliografia

- Białecki T. 2019. *Szczecińskie stawy*. Szczecin.
- Chudziak W. 2010. Przestrzeń pogańskiego sacrum w krajobrazie przyrodniczo-kulturowym Słowian pomorskich. W: K. Bracha, C. Hadamik (red.), *Sacrum pogańskie – sacrum chrześcijańskie. Kontynuacja miejsc kultu we wczesnośredniowiecznej Europie Środkowej*. Warszawa 2010.
- Chudziak W., Kaźmierczak R. (red.) 2014. *The Island in Żółte on Lake Zarańskie. Early medieval gateway into West Pomerania*. Toruń.
- Fudziński, Świętosławski, Chudziak (red.) 2017. *Pradoliny pomorskich rzek. Kontakty kulturowe i handlowe społeczeństwa w pradziejach i wczesnym średniowieczu*. Gdańsk.
- Kajkowski K. 2017. *Mity, kult i rytuał. O duchowości nadbałtyckich Słowian*. Szczecin.
- Kolendo J., Płóciennik T. 2015. *Vistula amne discreta. Greckie i łacińskie źródła do najdawniejszych dziejów ziem polskich*. Warszawa.
- Litwin J. (red.) 2018. *XIII Konferencja Polskiego Muzealnictwa Morskiego i Rzecznego. Chojnice – Charzykowy 2016*. Gdańsk. *Studia i Materiały Narodowego Muzeum Morskiego w Gdańsku* 19.
- Moździoch S., Chrzan K. (red.) 2015. *O rzece i wodzie w życiu codziennym człowieka średniowiecza*. Wrocław. *Spotkania Bytomskie* 8.
- Piętkowski P. 2017. *Rzeki pomorskie w świetle źródeł historycznych i archeologicznych do końca XII wieku*. Wrocław.
- Romanow-Piękal E. (red.) 2017. *Rzeki województwa pomorskiego*. Gdańsk.
- Siemianowska E. 2013. W sprawie metody badań wczesnośredniowiecznych szklaków dalekosiężnych. *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archeologia* 33, 91–110.
- Siemianowska E. 2014. O zastosowaniu niektórych modeli teoretycznych w badaniach nad ośrodkami miejskimi w średniowieczu. *Archaeologia Historica Polona* 22, 27–54.
- Zagórska B. 2018. *XIII Konferencja Polskiego Muzealnictwa Morskiego i Rzecznego. Chojnice – Charzykowy 2016*. Baszta 14. Chojnice, 189–194.

Strony internetowe:

- Pradolina. <<https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/pradolina;3961628.html>> [dostęp: 25 XI 2019].
- Rok Rzeki Wisły. <<https://www.rokwisly.pl/program/>> [dostęp: 25 XI 2019].

Piotr Piętkowski
Instytut Historyczny/Instytut Archeologii
Uniwersytetu Wrocławskiego
piotr.pietkowski@uwr.edu.pl